

مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه‌ی انجمن ایرانی تاریخ
سال هشتم، شماره‌ی سی‌ام، زمستان ۱۳۹۵، صص ۱۵۴-۱۲۷

صنعت چاپ در شبه‌قاره هند: رسانه‌ی تقابل و تعامل فرهنگی متقابل بریتانیا و جامعه‌ی هند

جمشید نوروزی^۱، محمد عباسی^۲، صفورا برومند^۳

چکیده

با ورود پرتغالی‌ها به شبه‌قاره هند در قرن دهم هجری/قرن شانزدهم میلادی، صنعت چاپ به این سرزمین وارد شد. از دلایل انتقال این صنعت به شبه‌قاره هند، انجام امور تبلیغی مبلغان مسیحی بود. بدین ترتیب، تولید و انتشار کتاب‌های تبلیغی مسیحی به زبان‌های محلی شبه‌قاره هند آغاز شد. با ورود و سپس تثبیت قدرت کمپانی هند شرقی بریتانیا در هند، صنعت چاپ به رسانه و ابزاری برای نفوذ و گسترش فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی بریتانیا در منطقه تبدیل شد. از سوی دیگر، آشنایی جامعه‌ی هند با صنعت چاپ و کاربردهای این رسانه‌ی اجتماعی-فرهنگی نیز زمینه را برای استفاده از این صنعت در بین بومیان شبه‌قاره فراهم کرد. این مقاله با رویکردی توصیفی-تحلیلی به بررسی نقش صنعت چاپ در مناسبات فرهنگی بین بریتانیا و جامعه‌ی هند می‌پردازد. یافته‌های این پژوهش حاکی از کاربرد صنعت چاپ برای نفوذ فرهنگی و اجتماعی بریتانیا در شبه‌قاره هند و در مقابل توجه و استفاده بومیان و نهضت‌های اصلاحی هند از این صنعت برای تقابل با نفوذ فرهنگی بریتانیا، حفظ میراث بومی، قومی و مکتوب خود است. واژه‌های کلیدی: صنعت چاپ، شبه‌قاره هند، کمپانی هند شرقی بریتانیا، تقابل و تعامل فرهنگی

۱. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه پیام نور (نویسنده مسئول) (njamshid1346@gmail.com)

۲. عضو هیئت علمی بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، گروه مطالعات شبه‌قاره هند و شرق آسیا (mohamad.abbasi1363@gmail.com)

۳. استادیار پژوهشکده تاریخ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (s.borumand@ihcs.ac.ir)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۵/۲۳ تاریخ تأیید: ۱۳۹۶/۳/۷

مقدمه

حدود نیم قرن پس از آن که نخستین مبلغان پرتغالی ژزوئیت^۱ (یسوعی‌ها) به شبه‌قاره هند راه یافتند و در گوآ^۲ مستقر شدند، نخستین چاپخانه را در ۹۶۳ ق. / ۱۵۵۶ م. در کالج سنت پل^۳ و با هدف استفاده از آن در امور تیشیری در هند ایجاد کردند و به چاپ کتاب‌ها و رساله‌هایی در تبلیغ مسیحیت پرداختند.^۴ مبلغان ژزوئیت، طی دهه‌های بعد، چاپخانه دیگری را در شهر بلگاوم^۵ تأسیس کردند و در ۹۸۸ ق. / ۱۵۸۰ م. نسخه‌ای از کتاب مقدس برای اهدا به دربار اکبرشاه (حک. ۹۶۳-۱۰۱۴ ق.) چاپ شد. اما به دلیل وجود آثار پرشماری از دست‌نویس‌های پر نقش و نگار و وزین در کتابخانه‌های بابر، توجه اکبرشاه را به خود جلب نکرد.^۶ بدین ترتیب، فعالیت چاپخانه مبلغان ژزوئیت بر تبلیغ مسیحیت در جامعه هند متمرکز شد و برای گسترش دامنه تبلیغ خود به انتشار کتاب‌های تبلیغی به زبان‌های مختلف رایج در شبه‌قاره از جمله تامیلی^۷ و کُنکنی^۸ روی آوردند.^۹ تا سال‌های پایانی قرن دوازدهم هجری / نیمه قرن هجدهم میلادی، سایر هیئت‌های تبلیغی اروپایی نیز از صنعت چاپ در امور تبلیغی در هند بهره بردند.^{۱۰}

با ورود کمپانی هند شرقی بریتانیا به شبه‌قاره هند در آغاز قرن یازدهم هجری / هفدهم میلادی، کارگزاران این کمپانی نیز از صنعت چاپ به عنوان ابزاری برای فعالیت تبلیغی در عرصه امور اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی سود جستند. گسترش قدرت سیاسی—

1. Jesuits.

2. Goa.

3. College of St. Paul

4. Anant Kakba Priolkar, (1958), *The Printing Press in India Its Beginnings and Early Development*, Bombay, pp. 2-3, 15; Ulrike Stark, (2007), *An empire of Books: The Naval Kishore Press and the Diffusion of the Printed Word in Colonial India*, New Delhi, p. 29.

5. Belgaum

6. J. B. P. More, (2004), *Muslim Identity, Print Culture and the Dravidian Factor in Tamil Nadu*, New Delhi: Orient Blackswan, pp. 88-89;7. توفیق سبحانی، (۱۳۷۷)، *نگاهی به تاریخ ادب فارسی در هند*، تهران: شورای گسترش زبان و ادبیات

فارسی، صص ۴۸۶ - ۴۸۲، ۳۱۰.

7. Tamil

8. Konkani

9. J. Ferd Fenger, (1863), *History of the Tranquebar Mission: Worked Out from the Original Papers*, Tranquebar: Evangelical Lutheran mission Press, p. 141.10. G. W. Shaw, (1989), "Maṭba'a," *Encyclopaedia of Islam (EI2)*, Edited by C. E. Bothworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs and Ch. Pellat, Vol. VI, Fascicules 111-2 (Masrah-Mawlid), Leiden: E. J. Brill, p. 804.

صنعت چاپ در شبه قاره هند: رسانه تقابل و تعامل فرهنگی متقابل بریتانیا و جامعه هند ۱۲۹

اجتماعی کارگزاران بریتانیا در شبه‌قاره و شیوه استفاده آنها از صنعت چاپ در این سرزمین، زمینه دگرگونی فرهنگی-اجتماعی را فراهم کرد و جامعه هند در قرن‌های سیزدهم و نیمه قرن چهاردهم هجری / نوزدهم میلادی را تحت تأثیر قرار داد، تا حدی که گروهی از فرهیختگان و روشنفکران هند از صنعت چاپ برای تقابل و تعامل با قدرت فرهنگی-اجتماعی بریتانیا در شبه‌قاره استفاده کردند.

آثار بسیاری در خصوص تاریخچه صنعت چاپ در شبه‌قاره هند تدوین شده است. محققانی چون سی. ای. استوری (۱۹۳۳)،^۱ آنانت کابکا پریولکار (۱۹۵۸)،^۲ اس. نتراجان (۱۹۶۲)،^۳ نظیر احمد (۱۹۷۸)،^۴ سید جلال‌الدین حیدر (۱۹۸۱)،^۵ گراهام شاو (۱۹۸۱) و ۱۹۸۹ م.^۶ اولریک استارک (۲۰۰۷)،^۷ و مایلز آگورن،^۸ در این باره مقالات و کتاب‌هایی تألیف کرده‌اند. مدخل «مطبعة»، اثر گراهام شاو در ویراست دوم *دائرةالمعارف اسلام* (چاپ لیدن)^۹ و مدخل «چاپ و چاپ‌خانه» در *دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره فرهنگستان زبان و ادب فارسی اثر جمشید نوروزی و محمد عباسی* (۱۳۹۵)،^{۱۰} از دیگر آثار چاپ‌شده در این حوزه هستند. با این همه، تاریخچه صنعت چاپ در شبه‌قاره هند در

1. C. A. Story, (1933), "The beginnings of Persian printing in India", in: *Oriental Studies in honour of Cursetji Erachji Pavry*, edited by Jal Dastur Cursetji Pavry, with a foreword by A. V. Williams Jackson, London.
2. Anant Kakba Priolkar, (1958), *The Printing Press in India its Beginnings and Early Development*, Bombay.
3. S. Natarajan, (1962), *A History of the Press in India*, New York: Asia Publishing House.
4. Nazir Ahmad, (1978), *A Scottish Orientalist and His Works*, in libri, xxviii.
5. Syed Jalaluddin Haider, (1981), *Munshi Nawal Kishore (1836-1895) Mirror of Urdu Printing in British India*, in libri, xxxi.
6. Graham Shaw, (1981), *Printing in Calcutta to 1800 a description and checklist of printing in late 18th-century Calcutta*, London; Idem, (1989), "Maṭba'a," *Encyclopaedia of Islam (EI2)*, Edited by C. E. Bothworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs and Ch. Pellat, Vol. VI, Fascicules 111-112 (Masrah-Mawlid), Leiden: E. J. Brill, pp. 804-806.
7. Ulrike Stark, (2007), *An Empire of Books: The Naval Kishore Press and the Diffusion of the Printed Word in Colonial India*, New Delhi.
8. Miles Ogborn, (2007), *Indian Ink: script and print in the making of the English East India Company*, Chicago: University of Chicago.

۹. ترجمه فارسی این مدخل نیز در مدخل «چاپ و چاپخانه در هند دوره اسلامی» در *دانشنامه جهان اسلام* (۱۳۸۶ ش.) ۹ منتشر شده است.

۱۰. جمشید نوروزی، محمد عباسی، (۱۳۹۵)، «چاپ و چاپ‌خانه»، *دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره*، ج ۴، صص ۳۳۹ - ۳۳۱.

اغلب این آثار به شیوه توصیفی و گاه دایره‌المعارفی ارائه شده است. بنابراین، با توجه به نقش این صنعت در شکل‌گیری برخی کنش‌های فرهنگی و اجتماعی در هند، مقاله حاضر می‌کوشد، به شیوه توصیفی-تحلیلی، کارکرد چاپخانه‌ها پس از حضور بریتانیا در شبه‌قاره هند را به عنوان رسانه‌ای برای تقابل و تعامل فرهنگی متقابل بریتانیا و جامعه شبه‌قاره هند بررسی کند.

کمپانی هند شرقی بریتانیا و صنعت چاپ

از آن هنگام که کمپانی هند شرقی بریتانیا در دهه‌های آغازین قرن یازدهم هجری / هفدهم میلادی به شبه‌قاره هند راه یافت، دستگاه چاپ نیز به عنوان ابزاری برای فعالیت آن‌ها به کار گرفته شد. با پیروزی کمپانی هند شرقی بریتانیا بر نواب بنگال و کمپانی هند شرقی فرانسه در نبرد پلاسی^۱ (۱۱۷۰ ق. / ۱۷۵۷ م.)، زمینه گسترش نفوذ سیاسی و اقتصادی روزافزون بریتانیا بر شبه‌قاره هند فراهم شد و با توجه به نقش زبان فارسی در دربار راجه‌ها، حکمرانان محلی، نهادهای قضایی و حقوقی، نظام زمین‌داری، جامعه هند و ضرورت آشنایی کارگزاران کمپانی هند شرقی بریتانیا با این زبان و استفاده از آن برای برقراری ارتباط گسترده با جامعه هند، چاپ آثار مختلف به زبان فارسی از اهمیت خاصی برخوردار شد.^۲ کارآمدترین شیوه استفاده از صنعت چاپ در ساختار کمپانی هند شرقی بریتانیا و کاربرد آن به عنوان رسانه اجتماعی و فرهنگی، در دوران حکمرانی وارن هستینگز^۳ (۱۲۰۰-۱۱۸۸ ق. / ۱۷۸۵-۱۷۷۴ م.) متداول شد. از آن جا که احاطه و تسلط بر نهادهای حکومتی، اداری، قضایی و حقوقی مناطق تحت نظارت کمپانی هند شرقی بریتانیا نیازمند آشنایی کارگزاران این کمپانی به زبان فارسی بود، هستینگز دستور داد تا چارلز ویلکینز،^۴ چاپچی، شرق‌شناس، مترجم زبان‌های بنگالی و فارسی و از اعضای

1. Battle of Plassey.

2. George B. Malleon, (1885), *The Decisive Battles of India from 1746 to 1819*, London: W.H. Allen.

3. "Matba'a," p. 805; Bernard S. Cohn (1996), *Colonialism and Its Forms of Knowledge: The British in India*, Princeton: Princeton University Press, p. 18.

4. Warren Hastings

5. Charles Wilkins

صنعت چاپ در شبه قاره هند: رسانه تقابل و تعامل فرهنگی متقابل بریتانیا و جامعه هند ۱۳۱

مؤسس انجمن آسیایی (بنگال)،^۱ حروف چایی را به خط فارسی نستعلیق و همچنین بنگالی تهیه کند.^۲ با این حروف، کتاب *گرامر بنگالی* اثر هال هید^۳ و کتاب *شکل‌های هرکرو*،^۴ برگرفته از کتاب *ارشاد الطالبین* اثر هرکرن (هریکارنه)، از منشیان دربار شاه جهانگیر، شامل مجموعه‌ای از نامه‌ها به زبان فارسی،^۵ به عنوان نمونه‌ای برای مکاتبات به زبان فارسی، منتشر شد.^۶ ویلکینز نیز در سال ۱۱۹۴ ق. / ۱۷۸۰ م. کتاب *فرهنگ لغت خلاصه انگلیسی به فارسی*^۷ اثر فرانسیس گلاوین،^۸ فرهنگ‌نویس و از نخستین مترجمان برجسته آثار ادبیات فارسی به زبان انگلیسی،^۹ را در مالد در شمال بنگال منتشر کرد. یک سال بعد، ویلکینز به منصب سرمبشر چاپخانه کمپانی هند شرقی در کلکته منصوب شد و چاپ شمار درخور توجهی از ترجمه‌های فارسی آیین‌نامه‌ها و مقررات لازم برای اداره بنگال را بر عهده گرفت.^{۱۰} مجموعه آیین‌نامه‌ها، قوانین و مقررات، اعلامیه‌ها و بخش‌نامه‌های کمپانی هند شرقی به ترجمه ادmondستون^{۱۱} و دیگر مترجمان کمپانی هند شرقی تا ثلث پایانی قرن هجدهم میلادی با حروف فارسی‌ای منتشر می‌شد که ویلکینز طراحی کرده بود.^{۱۲} در سال ۱۱۹۵ ق. / ۱۷۸۱ م.، با حروف بنگالی که ویلکینز طراحی کرد نیز بخشی از آیین‌نامه‌های *دیوان عدالت* به ترجمه ویلیام چمبرز^{۱۳} در کلکته منتشر شد.^{۱۴} با گسترش نفوذ کمپانی هند شرقی بریتانیا در ساختار فرهنگی-اجتماعی هند، به تدریج از کاربرد زبان فارسی در

1. Asiatic Society (of Bengal).

2. *The Annual Biography and Obituary for the Year 1817-1837* (1837), Vol. XXI, London: Longmans, p. 69.

3. Halhead.

4. Forms of Herkeru.

5. نسخه اصلی این کتاب با عنوان *انشای هرکران* ویراسته فرانسیس بالفور در سال ۱۷۸۱ م. منتشر شد (p. 805, "Maṭba'a").

6. Ibid.

7. *A Compendious Vocabulary, English and Persian*

8. Francis Gladwin

9. Parvin Loloi, (2001), "Gladwin, Francis", in: *Encyclopaedia Iranica*, Vol. XI, Fasc. 1, p. 9. Available online at: <http://www.iranicaonline.org/articles/gladwin-francis> (accessed in Wednesday, August 10, 2016).

10. "Maṭba'a," p. 805.

11. Edmondstone.

12. *The Annual Biography and Obituary for the Year 1817-1837* (1837), p. 69.

13. William Chambers.

14. "The beginnings of Persian printing in India", pp. 457-8.

دادگاه‌ها کاسته شد و فعالیت چاپخانه‌های کمپانی هند شرقی در کلکته و بنگال بر تجدید چاپ مقررات در مجلدات سالانه متمرکز شد. این امر در حالی بود که یک سال پس از این که دادگاه عالی در سال ۱۲۱۶ ق. / ۱۸۰۱ م. در مدرّس تأسیس شد، انتشار ترجمه فارسی مقررات محلی کمپانی هند شرقی در این شهر نیز آغاز شد.^۱

در سال‌های پایانی قرن دوازدهم و سال‌های آغازین قرن سیزدهم هجری / دهه پایانی قرن هجدهم میلادی و سال‌های آغازین قرن نوزدهم میلادی، علاوه بر انتشار مجموعه آیین‌نامه‌ها و مقررات، توجه کمپانی هند شرقی بریتانیا به ترجمه و انتشار برخی متون تاریخی فارسی جلب شد که مطالبی درباره نظام کشورداری دربار مغولان هند را در بر داشتند و ترجمه آن‌ها برای تسهیل اداره متصرفات کمپانی ضروری بود. این آثار عبارت بودند از *تزوکات تیموری* (۱۷۸۵ م.)، *منتخبات عالم‌گیرنامه* (۱۷۸۵ م.) و *رساله در احکام عشر و خراج مالکان زمین و بیان عاشر* (۱۷۹۶ م.) که در کلکته منتشر شدند. با توجه به این که حساب‌های دخل و خرج و امور مالی ایالات هند به خط سیاق نوشته می‌شد، حروف مخصوصی برای چاپ سیاق نیز طراحی شد و در چاپ کتاب *گلدوین* با عنوان *خلاصه نظام گزارش‌های درآمد بنگال*^۲ (۱۷۹۰ و ۱۷۹۶ م.) به کار رفت. پس از آن که پیرو فرمان حکمران کل بنگال به تاریخ ۱۲۱۳ ق. / ۲۱ دسامبر ۱۷۹۸ م.، آشنایی با قوانین و مقررات و به ویژه زبان‌های رسمی رایج در هند به عنوان دو اصل ضروری و تعیین‌کننده برای استخدام و انتصاب اعضای کمپانی هند شرقی بریتانیا اعلام شد،^۳ انتشار یا تجدید چاپ آثاری با موضوع آموزش زبان فارسی، اردو و عربی به کارگزاران کمپانی در اولویت چاپ قرار گرفت. از جمله این آثار می‌توان به *فرهنگ لغت انگلیسی و فارسی*^۴ (۱۷۹۱ و ۱۸۰۰ م.)، *منشی فارسی*^۵ (۱۷۹۵، ۱۷۹۹ و ۱۸۰۰ م.) و *راهنمای فارسی*^۶ (۱۸۰۰ م.)

1. "Matba'a," p. 805.

2. *A Compendious System of Bengal Revenue Accounts*

3. "Matba'a," p. 805.

۴. بنگرید به اعلامیه این فرمان در اثر زیر:

Francis Gladwin, (1801), *The Persian Moonshee*, 2nd Edition, Reprinted in London: Oriental Press, Advertisement Page.

نخستین نسخه از این کتاب در سال ۱۷۵۹ م. منتشر و طی سال‌های بعد بارها تجدید چاپ شد.

5. *A Vocabulary, English and Persian*

6. *The Persian Moonshee*

صنعت چاپ در شبه قاره هند: رسانه تقابل و تعامل فرهنگی متقابل بریتانیا و جامعه هند ۱۳۳

اشاره کرد.

نقش انجمن آسیایی کلکته^۲ را در شناسایی، معرفی و چاپ این آثار نمی‌توان نادیده گرفت. سرپرست این انجمن، سر ویلیام جونز،^۳ و دیگر شرق‌شناسان و متخصصان زبان فارسی چون ویلیام چمبرز، چارلز همیلتون^۴ و فرانسیس گلاوین زمینه مناسبی را برای چاپ برخی متون ادبی و تاریخی فارسی فراهم کردند. اعضای انجمن آسیایی با بهره‌مندی از کتابخانه غنی، شامل اسناد و نسخ خطی ارزشمند، بایگانی‌ها و کتابخانه‌های دربارهای راجه‌ها و حکام هند و با انتخاب دقیق آثار، مجموعه‌ای از متون ادبی و تاریخی به زبان فارسی از جمله *آیین اکبری* تألیف ابوالفضل علامی، *تاریخ بیہقی* اثر ابوالفضل بیہقی، منتخب *التواریخ* تألیف بداونی، *ریاض السلاطین* تألیف غلام حسین سلیم، *مآثر الامرا* تألیف شاهنوازخان، *عالمگیرنامه* تألیف محمدکاظم بن محمدامین، *پادشاه‌نامه* تألیف عبدالحمید لاهوری، *هفت اقلیم* تألیف احمد امین رازی، *فرهنگ رشیدی* تألیف عبدالرشید تتوی و *عمل صالح الموسوم به شاه‌جهان‌نامه* تألیف محمد صالح کنبو را چاپ کردند.^۵ این آثار طی سال‌های بعد به منبع موثقی برای مطالعات هندشناسی، ایران‌شناسی و شرق‌شناسی تبدیل شدند. علاوه بر انتشار آثار به زبان فارسی، ترجمه برخی از متون ادبی فارسی نیز آغاز شد، از جمله *آیین اکبری* (۸۶-۱۷۸۳ م.) و *پندنامه سعدی* ویراسته گلاوین (۱۷۸۸ م.)، *کلیات سعدی* به کوشش جی. اچ. هرینگتون^۶ (۵-۱۷۹۱ م.)، *لیلی و مجنون هاتقی* ویراسته سر ویلیام جونز (۱۷۸۸ م.)، *دیوان حافظ* (۱۷۹۱ م.) و *طوطی‌نامه نخشبندی* (۱۷۹۲ م.) ویراسته گلاوین.^۷ چاپ کتاب به زبان فارسی در چاپخانه‌های هند تا ثلث آغازین قرن سیزدهم هجری/دهه آغازین قرن نوزدهم میلادی چندان رونق داشت که نیاز بازارهای ایران را نیز تأمین می‌کرد و بیش از ۵۰ عنوان کتاب فارسی چاپ هند به ایران فرستاده شد

1. *The Persian Guide*

۲. این انجمن در سال ۱۱۹۸ ق./۱۷۸۴ م. در کلکته تأسیس شد.

3. Sir William Jones.

4. Charles Hamilton

5. Mahmood Alam, (2010), "Persian Manuscripts in Bengal (The Hub of Indo-Persian Cultural Heritage)," *Journal of Subcontinent Researches*, University of Sistan and Baluchestan, Vol. 2, No. 4, Autumn, pp. 30-32.

6. J. H. Harington

7. "The beginnings of Persian printing in India", pp. 457-8; *Printing in Calcutta*, pp. 79, 145.

که نسخه‌هایی از آن‌ها امروزه در کتابخانه‌ها و بایگانی‌های نسخ چاپی ایران موجود است. با توجه به کاربرد زبان اردو و عربی در شبه‌قاره، بخشی از فعالیت چاپخانه‌های کمپانی هند شرقی بریتانیا بر انتشار ترجمه آثاری از این دو زبان نیز متمرکز شد. کرونیکل و هندوستانی از مهم‌ترین چاپخانه‌هایی بودند که آثار به زبان اردو را چاپ می‌کردند.^۱ جنگ جدید آسیایی شامل متون اردو و کتاب دیگری از جنگ آسیایی اثر دلیو. اچ. برد^۲ (۱۷۸۹ م.)، ترجمه‌های جان بی. گیلکریست^۳ از پژوهشگران زبان اردو، در قالب کتاب‌های فرهنگ لغت انگلیسی و هندوستانی (۱۷۹۰-۱۷۸۶ م.)، دستور زبان هندوستانی (۱۷۹۶ م.) و زبان‌شناس شرقی (۱۷۹۸ م.) از این آثار به شمار می‌روند.^۴ همچنین، از ۱۲۰۸ ق. / ۱۷۹۳ م. مقرر شد که ترجمه قوانین و مقررات کمپانی هند شرقی علاوه بر فارسی به زبان اردو نیز چاپ شود. آثاری که از عربی به انگلیسی ترجمه و چاپ شدند نیز عبارت بودند از ترجمه السراجیه اثر سجاوندی، عالم حنفی قرن هفتم هجری قمری، ترجمه قرآن کریم و کشف اللغات آن. بدین ترتیب، صنعت چاپ در سال‌های پایانی قرن هجدهم میلادی، به رسانه‌ای برای تسهیل امور سیاسی، دیوانی، اجتماعی و فرهنگی کمپانی هند شرقی بریتانیا تبدیل شد. توجه وارن هستینگز حکمران کل هند به کتاب آیین اکبری به عنوان معرف نظریه سیاسی دربار مغول هند و الگویی مناسب برای اداره شبه‌قاره^۵ و ترجمه آن توسط فرانسیس گلاوین مبین این امر است.

در آستانه قرن نوزدهم میلادی / دهه آغازین قرن سیزدهم هجری و با تأسیس کالج فورت ویلیام^۶ و چاپخانه آن به عنوان مرکز مطالعات شرق‌شناسی، دوران جدیدی در حوزه انتشارات چاپخانه‌های کمپانی هند شرقی بریتانیا آغاز شد. تمرکز چاپخانه این کالج نیز بر

1. *An empire of Books*, p. 36.

2. W. H. Bird

3. John B. Gilchrist

4. *A Scottish Orientalist and His Works*, pp. 196-197.

5. Michael J. Franklin, "Jones, William", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. XV, Fasc. 1, pp. 5-11, Available online: <http://www.iranicaonline.org/articles/jones-sir-william> (Accessed on Wednesday, August 10, 2016); R. M. Eaton, "Akbar-Nama," *Encyclopaedia Iranica*, Vol. I, Fasc. 7, pp. 714-715; Available online: <http://www.iranicaonline.org/articles/akbar-nama-the-official-history-of-the-reign-of-the-mughal-emperor-akbar-964-1015-1556-1605-including-a-statistical-gaze> (Accessed on Wednesday, August 10, 2016).

6. Fort William College

صنعت چاپ در شبه قاره هند: رسانه تقابل و تعامل فرهنگی متقابل بریتانیا و جامعه هند ۱۳۵

انتشار آثار به زبان‌های فارسی، اردو و عربی بود. حاصل کار پژوهشگران کالج فورت ویلیام، آموزش زبان‌های فارسی، اردو، عربی، سانسکریت و بنگالی به کارگزاران کمپانی هند شرقی بریتانیا و چاپ آثار مرتبط با این زبان‌ها بود. برای شروع کار چاپخانه کالج فورت ویلیام، گلاوین حروف نستعلیقی را اهدا کرد که برای تجهیز چاپخانه هندوستانی و چاپ آثار مهمی از ادبیات اردو استفاده شد. طی بیست سال پس از آغاز به کار کالج فورت ویلیام، ۲۰ کتاب فارسی، ۴۰ کتاب اردو و ۲۰ کتاب عربی برای استفاده در کالج چاپ شد. *انوار سهیلی* (۱۸۰۵ م.)، *دبستان مذاهب* (۱۸۰۹ م.)، *دستور زبان فارسی* (۱۸۱۰ م.)، *سکندرنامه نظامی* (۱۸۱۲ م.)، *سفرنامه میرزا ابوطالب خان به اروپا یا مسیر طالبی* (۱۸۱۲ م.) و *برهان قاطع* (۱۸۱۸ م.) برخی از مهم‌ترین کتاب‌های فارسی هستند که در چاپخانه فورت ویلیام منتشر شدند.^۱ کتاب‌هایی که به زبان اردو بودند و در کالج فورت ویلیام چاپ شدند، اغلب آثاری به زبان فارسی بودند که به اردو ترجمه شده بودند. از جمله این آثار می‌توان از *باغ و بهار* (۱۸۰۲ م.)، *گلستان سعدی با عنوان باغ اردو* (۱۸۰۲ م.)، *نثر بی نظیر میرحسن* (۱۸۰۳ م.)، *طوطی‌نامه* (۱۸۰۴ م.)، *آرایش محفل*، ترجمه‌ای آزاد از کتاب *قصه حاتم طائی* (کلکته، ۱۸۰۲ م.)، *روضه الشهدا حسینی واعظ کاشفی با عنوان گلشن شهیدان و خلاصه آن با عنوان گل مغفرت یا ده مجلس* (۱۸۱۲ م.)، کتاب *بهار دانش* با عنوان گلزار دانش، *تاریخ آسام*، کتاب *اخلاق هندی*، (۱۸۰۲ م.) *کلیات میر تقی* (۱۸۱۱ م.) نام برد.^۲ از جمله آثار عربی می‌توان این موارد را ذکر کرد: *شمس اللغات* (۱۸۰۶ م.)، *منتخب اللغات* (۱۸۰۸ م.)، *مشکاة المصابیح ولی الدین* (۱۸۰۹ م.)، *مقامات حریری* (۱۸۰۹ م.)، *دیوان متنبی* (۱۸۱۴ م.)، *عجایب المقدور فی اخبار تیمور* (۱۸۱۸ م.) و *قصیده ابن زهیر* (۱۸۱۸ م.).^۳ بخشی از فعالیت چاپخانه‌های کالج فورت ویلیام بر انتشار آثار به زبان هندی و سانسکریت متمرکز می‌شد. *پیریم ساگر*^۴ (۱۸۱۰ م.)، *رامایانا*^۱ (۱۸۱۱ م.)،

1. "Persian Manuscripts in Bengal," pp. 33-35.

2. Frances Pritchett, (Retrieved 2007-02-19), "Selected publications of Fort William College" (PDF), Columbia University, pp. 5-8; An Empire of Books, pp. 40-1; Ram Babu Saksena, (1990), *A history of Urdu Literature*, New Delhi & Madras: pp. 242-247.

3. Thomas Roebuck, (1819), *The Annals of the College of Fort William from the Period It's Foundation on the 4 May 1800 to the Present Time*, Calcutta, pp. 39-44.

4. Preamsagar

وینایپاتریکا^۲ (۱۸۱۵ م.)، و سمهاسن بتیسی^۳ از این آثار به شمار می‌روند.^۴

بخشی از فعالیت‌های چاپخانه کالج فورت ویلیام بر تهیه کتاب‌های هیئت‌های تبلیغی به زبان‌هایی چون فارسی، عربی، اردو، مرتهی، تامیلی و... متمرکز بود. حضور ویلیام کری،^۵ مؤسس انجمن تبلیغی باپتیست،^۶ به عنوان یکی از محققان کالج فورت ویلیام، در این امر مؤثر بود. کری با تأسیس شعبه انجمن در سرامپور و ایجاد چاپخانه‌های آن در سرامپور، هوگلی و کلکته، انتشار متون تبلیغی به زبان‌های بنگالی و پشتو را آغاز کرد.^۷ از جمله محققانی که در ترجمه و تهیه این آثار نقش داشتند می‌توان از هنری مارتین،^۸ نخستین مترجم عهد جدید به فارسی، ناتانیل سبت،^۹ میرزا محمد فطرت، گلن،^{۱۰} ویلیام وارد،^{۱۱} جاشوا مارشمن^{۱۲} و جان کلارک مارشمان^{۱۳} نام برد. آثاری که توسط آن‌ها ترجمه و در چاپخانه فورت ویلیام منتشر شد، تا چندین دهه بعد، همچنان مورد استفاده مبلغان مسیحی در هندوستان، ایران و عثمانی بود. ورود هفت دستگاه چاپ سنگی به هند در سال‌های ۹-۱۲۳۸ ق. / ۴-۱۸۲۳ م.، تشکیل شرکت چاپخانه چاپ سنگی آسیایی^{۱۴} در ۴۱-۱۲۴۲ ق / ۱۸۲۶-۱۸۲۷ م در بمبئی و مدرّس و ایجاد چاپخانه‌های چاپ سنگی در هفت شهر دیگر، دگرگونی درخور توجهی در نفوذ فرهنگی کمپانی هند شرقی بریتانیا در هند و ساختار اجتماعی-فرهنگی شبه‌قاره ایجاد کرد.^{۱۵}

1. *Ramayana*
2. *Vinayapatrikā*.
3. *Simhāsan Battīsi*.
4. *An Empire of Books*, pp. 40-43.
5. William Carey
6. Baptist Missionary Society
7. *The Printing Press in India Its Beginnings and Early Development*, pp. 51-60; J. Murdoch, (1870), *Catalogue of the Christian Literature of India*, Madras, p. 99; *Printing and book production in Bengal at exhibition Rabindranath Tagore Center* (2009), presented by Jadavpur University in collaboration with British Council and Indian Council for cultural relation, Kolkata, pp. 9-10.
8. Henry Martyn
9. Nathaniel Sabat
10. Glen
11. William Ward
12. Joshua Marshman
13. John Clark Marshman
14. Asiatic Lithography Company's Press
15. *An Empire of Books*, pp. 45-46.

صنعت چاپ در شبه قاره هند: رسانه تقابل و تعامل فرهنگی متقابل بریتانیا و جامعه هند ۱۳۷

تا نیمه قرن سیزدهم هجری/ثلث آغازین قرن نوزدهم میلادی، کارگزاران کمپانی هند شرقی بریتانیا برای برقراری ارتباطات اجتماعی و فرهنگی با جامعه تحت سلطه خود و نیز به منظور کسب تجربه از منابع ادبی و مکتوب بومی هند، از صنعت چاپ برای تولید منابع مورد نیازشان بهره بردند. اما آن هنگام که جایگاه کمپانی هند شرقی بریتانیا به عنوان یگانه نیروی سیاسی مسلط بر شبه‌قاره تثبیت شد، نیاز کارگزاران کمپانی نیز به انتشار آثار به زبان‌های رایج در شبه‌قاره یا ترجمه آثار از این زبان‌ها کمابیش برطرف شد. بدین ترتیب، با اعطای فرمان رسمیت یافتن زبان انگلیسی در مناطق تحت تسلط بریتانیا در هند، در سال ۱۲۵۳ ق. / ۱۸۳۷ م. و به مرور تشویق رواج زبان اردو به جای زبان فارسی، به تدریج از کاربرد این زبان در جامعه هند کاسته شد.^۱ با این حال، تا حدود چهل سال پس از صدور این فرمان، حدود ۱۷۰ چاپخانه در ۶۴ شهر هند به چاپ کتاب و روزنامه به زبان فارسی اشتغال داشتند.^۲ پس از آن که در ثلث پایانی قرن سیزدهم هجری/نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی و به دنبال سرکوب سال ۱۲۷۵ ق. / ۱۸۵۷ م.، آخرین نشانه‌های مقاومت نظامی و سیاسی جامعه هند در برابر تسلط کمپانی هند شرقی بر شبه‌قاره رنگ باخت، تمرکز کارگزاران کمپانی هند شرقی بریتانیا بر ترویج و تثبیت زبان انگلیسی به عنوان زبان رسمی بیشتر شد و در نتیجه کمابیش چاپ و انتشار آثار فارسی، اردو، عربی و دیگر زبان‌های رایج در هند کاهش یافت.^۳

جامعه هند و صنعت چاپ

مسلمانان جامعه هند در ابتدا مانند دیگر جوامع مسلمان، همچون ایران و عثمانی، تمایل چندانی به صنعت چاپ نشان ندادند، تا این که به تدریج از اهمیت زیاد آن آگاه شدند و به آن روی آوردند. تا اوایل قرن سیزدهم هجری/نوزدهم میلادی، جدای از موارد استثنا، هر

1. "The beginnings of Persian printing in India," pp. 457-458.

۲. ناصرالدین پروین، (۱۳۷۷)، تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دیگر پارسی‌نویسان، ج ۱، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، صص ۸۳-۸۲.

۳. بی. هاردی، (۱۳۶۹)، مسلمانان هند و بریتانیا، ترجمه حسن لاهوتی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، صص ۱۳۶-۱۱۱، ۹۳.

گونه فعالیت چاپ در شبه‌قاره هند از سوی افراد غیربومی، مبلغان مذهبی و کارپردازان کمپانی هند شرقی صورت می‌پذیرفت. بعدها در نتیجه تلاش‌های افراد بومی مسلمان و غیرمسلمان، چاپ کتاب به زبان‌های شرقی یا اسلامی یعنی فارسی و عربی و اردو رونق گرفت.^۱

از آن هنگام که با نفوذ کمپانی هند شرقی بریتانیا، ساختار سیاسی حکومت‌های شبه‌قاره متزلزل شد، با ورود صنعت چاپ به هند، توجه برخی نهضت‌های اصلاحی، اندیشمندان، رجال سیاسی، اجتماعی و فرهنگی این سرزمین به استفاده از این صنعت برای ترویج اندیشه‌های نهضت‌های اصلاح‌گرایانه خویش، حفظ میراث ادبی و فرهنگی خود و مقابله با نفوذ اجتماعی-فرهنگی تدریجی کمپانی هند شرقی بریتانیا جلب شد. بدین ترتیب بود که برخی از افراد فعال در جنبش‌های اصلاح‌گری و گروه‌های مذهبی و قومی به تأسیس چاپخانه روی آوردند.^۲ از جمله نخستین این افراد بیمجی پاریکه^۳ دلال کمپانی هند شرقی بریتانیا بود که در سال ۱۰۰۹ ق. / ۱۶۷۰ م. از کمپانی درخواست کرد تا دستگاه چاپ برای او ارسال شود تا متون برهمنی باستان را منتشر کند. اگرچه کمپانی هند شرقی بریتانیا با درخواست او و به شرط کمک برای تبلیغ ایمان مسیحی موافقت کرد و دستگاه چاپ برای او ارسال شد، از آن جا که حروف هندی برای این دستگاه موجود نبود، متون برهمنی نیز منتشر نشدند.^۴ بیمجی سال‌ها بعد در اعتراض به سیاست مذهبی و سخت‌گیری اورنگ‌زیب در قبال بانیان هند، از ۸۰۰ بازرگان دعوت کرد تا سورت^۵ را ترک کنند. نتیجه این اعتراض تغییر سیاست اورنگ‌زیب و بازگشت آن‌ها به سورت بود. او مدتی بعد دوباره رهبری کوچ بانیان از سورت به بمبئی را بر عهده گرفت.^۶

با شکل‌گیری و رواج گسترده نهضت‌های اصلاحی در شبه‌قاره هند، شخصیت‌های

۱. معین‌الدین عقیل، (۱۳۹۱)، «تاریخچه چاپ کتاب‌های فارسی در شبه‌قاره هند»، در: آینه میراث، س ۱۰، ضمیمه ش ۲۵، صص ۱۰-۱۱.

2. *An Empire of Books*, pp. 45-46.

3. Bhimjee Parikh

4. *The Printing Press in India*, p. 29-32.

5. Surat

6. Makrand Mehta, (1991), *Indian Merchants and Entrepreneurs in Historical Perspective*, Delhi: Academic Foundation, pp. 78-83.

صنعت چاپ در شبه قاره هند: رسانه تقابل و تعامل فرهنگی متقابل بریتانیا و جامعه هند ۱۳۹

اصلاحگر و برجسته این سرزمین به بهره‌گیری از صنعت چاپ و نقش آن در حفظ و رواج اندیشه‌ها و تفکرات اصلاحی در جامعه پی بردند و پیوسته می‌کوشیدند از این طریق تفکرات نهضت‌ها و جنبش‌های اصلاحی خویش را در جامعه هند پیش برانند. شاه ولی‌الله محدث دهلوی، از اصلاحگران مسلمان و تأثیرگذار در زدودن اندیشه‌های خرافی بین مسلمانان، ترجمه فارسی قرآن کریم را بین سال‌های ۵۱-۱۱۵۰ ق. / ۳۸-۱۷۳۷ م. در هند چاپ کرد. فرزند او، شاه رفیع‌الدین، نخستین ترجمه اردو از قرآن کریم را در ۱۱۹۰ ق. / ۱۷۷۶ م. به اتمام رساند که در سال ۱۲۵۶ ق. / ۱۸۴۰ م. منتشر شد و شاه عبدالقادر فرزند دیگر شاه ولی‌الله نیز دومین ترجمه اردو از قرآن کریم را انجام داد و چاپ کرد که به علت روانی ترجمه و استفاده از معادل‌های مناسب مورد توجه قرار گرفت.^۱ خانواده شاه عبدالعزیز دهلوی (۱۱۵۹-۱۲۳۹ ق.) و شاگردان او که در تبلیغ تعلیمات اسلامی بین عامه مسلمین تلاش‌های موثری داشتند، ادبیات مخصوص نهضت خود را در سطوح بالایی منتشر می‌کردند. عبدالله سیرام پوری (متوفی ۱۲۶۴ ق.) که به جنبش جهاد سید احمد شهید (۱۲۰۱-۱۲۴۶ ق.) وابسته بود، به ترغیب سید احمد در ۱۲۳۹ ق. در کلکته چاپخانه‌ای خصوصی به نام «مطبع احمدی» تأسیس کرد. این مطبع ادبیات جنبش جهاد را ترویج می‌کرد و شمارگان آن چنان زیاد شده بود که نه تنها در شبه‌قاره بلکه از راه افغانستان به آسیای میانه هم می‌رسید.^۲ سر سید احمدخان، از اصلاحگران مشهور و برجسته هند، در جهت پیشبرد اهداف اصلاح‌گرایانه خویش از صنعت چاپ بهره فراوانی برد. او به مدت شش سال سردبیر نشریه تهذیب‌الاخلاق بود، که در جهت اصلاح جامعه و تفکرات دینی مسلمانان به چاپ می‌رسید.^۳ وی زمانی که در لندن به سر می‌برد، کتاب خطبات / احمدیه را نیز در ۱۸۷۰ تألیف کرد. در واقع این اثر کلامی، در جواب کتاب سر ویلیام مویر^۴ با عنوان زندگانی محمد نوشته شده بود و در سرتاسر آن می‌کوشید تفکر و کج‌فهمی مسیحیان را

1. A history of Urdu Literature, p. 253; J. B. P. More, (2004), *Muslim Identity, Print Culture and the Dravidian Factor in Tamil Nadu*, New Delhi: Orient Blackswan, pp. 101-102.

۲. «تاریخچه چاپ کتاب‌های فارسی در شبه‌قاره هند»، صص ۳۸-۳۶.

۳. نخستین شماره این نشریه در ۲۴ دسامبر ۱۸۷۰ چاپ شد.

4. Sir William Muir

نسبت به پیامبر (ص) و دین اسلام اصلاح کند.^۱

از میان نخستین چاپخانه‌های خصوصی که به دست افراد بومی در هند تأسیس شد می‌توان از مطبع شکرالله نام برد. اطلاع چندانی از بنیان‌گذار این چاپخانه در دست نیست، اما از نام چاپخانه پیداست که ظاهراً صاحب آن مسلمان بوده است.^۲ فیض علی نیز از مسلمانان کلکته بود که یکی از نخستین چاپخانه‌های چاپ سنگی را در این شهر دایر کرد. فعالیت این چاپخانه در ۱۲۴۵ ق. / ۱۸۳۰ م. آغاز شد.^۳ فردونجی مرزبان^۴ (۱۲۶۳-۱۲۰۱ ق. / ۱۸۴۷-۱۷۸۷ م.) از پارسیان هند و ساکن در سورت نیز از جمله افرادی بود که از صنعت چاپ در حوزه فعالیت فرهنگی و اجتماعی استفاده کرد. پدر و پدر بزرگ او از روحانیون زرتشتی گجرات و از پژوهشگران ادبیات زرتشتی بودند و او نیز برای همین امر آموزش دیده بود. فردونجی طی سفر به بمبئی، فارسی و عربی را فراگرفت و صحافی را افتتاح کرد.^۵ پس از آشنایی با جیجی بهای چاپگر با دستگاه چاپ و کاربرد آن آشنا شد و در صدد تأسیس چاپخانه برآمد. نخستین کتاب چاپخانه او، که سالنامه‌ای برای تقویم هندویی بود، در سال ۱۲۳۰ ق. / ۱۸۱۴ م. منتشر شد.^۶ چاپخانه فردونجی کتاب‌های متعددی منتشر کرد که از آن جمله می‌توان به ترجمه گجراتی کتاب‌های دبستان مذاهب و خرده اوستا و ترجمه شاهنامه گلستان، بوستان و فرهنگ لغت فارسی اشاره کرد. انتشار قدیمی‌ترین روزنامه آسیا با عنوان بمبئی سمسچر نیز از دیگر فعالیت‌های فردونجی مرزبان بود. به رغم کارهای وی در عرصه چاپ و نشر به عنوان نخستین ناشر گجراتی،^۷ سرانجام در سال ۱۲۴۸ ق. / ۱۸۳۲ م. به علت از دست دادن کشتی تجاری در مسیر چین و برخی مشکلات ناشی از چاپ ترجمه گجراتی متون پارسی، بمبئی را ترک کرد و در سال ۱۲۶۳ ق. / ۱۸۴۷ م. درگذشت.^۸

1. Ali Ahmad (2006), *Sir Syed Ahmad Khan on Education*, Aligarh, Aligarh Muslim University Press, pp. 16, 20.

۲. «تاریخچه چاپ کتاب‌های فارسی در شبه‌قاره هند»، ص ۲۵.

3. *An Empire of Books*, pp. 45-46.

4. Fardunji Marzban

5. *The Printing Press in India*, p. 78.

6. Ibid.

7. *An Empire of Books*, p. 43.

8. Veena Naregal, (2001), *Language Politics, Elites, and the Public Sphere*, New Delhi: Orient Blackswan, p. 178.

صنعت چاپ در شبه قاره هند: رسانه تقابل و تعامل فرهنگی متقابل بریتانیا و جامعه هند ۱۴۱

حمایت دربارهای حکام محلی از شاعران و نویسندگان فارسی‌زبان در سال‌های آغازین قرن سیزدهم هجری/نوزدهم میلادی نیز سبب شد تا توجه رجال محلی به استفاده از چاپخانه جلب شود. در واقع، پس از فروپاشی حکومت بابری و نفوذ رو به گسترش بریتانیا در شبه‌قاره در حد فاصل سال‌های ۱۲۷۵-۱۲۲۱ ق. ۱۸۵۷-۱۸۰۶ م.، حکام محلی تابع بابرین در مناطق تحت حکومت خود از جمله رامپور، اوده، حیدرآباد، بهوپال، ملتان، لاهور، عظیم آباد و کرناتک، سنت پیشین حمایت از شاعران و ادبیات فارسی را احیا کردند. استفاده از صنعت چاپ و تسریع در انتشار آثار ادبی به زبان فارسی زمینه مناسب را برای خروج از رکود علمی و ادبی و پویایی جامعه مخاطب این آثار در دربارهای محلی را فراهم می‌کرد.^۱ نواب‌های لکنهو، از مهم‌ترین رجال حامی ادبیات فارسی و همچنین اردو در شبه‌قاره به شمار می‌رفتند. نواب غازی‌الدین حیدر (حک. ۱۲۴۲-۱۲۲۹ ق. ۱۸۲۶-۱۸۱۴ م.) در سال ۱۲۳۲ ق. ۱۸۱۷ م. «مطبع سلطانی» یا چاپخانه سلطنتی لکنهو را برای ترویج زبان فارسی تأسیس کرد و زمینه انتشار آثاری چون *هفت قلم*، *محامد حیدری* و *تاج اللغات* فراهم شد.^۲ اما فعالیت چاپخانه لکنهو و دیگر چاپخانه‌هایی که بعدها در این شهر ایجاد شد، به علت اختلافات داخلی نواب‌ها متزلزل و برخی متوقف شد و در نهایت برخی کتاب‌ها به صورت پنهانی منتشر می‌شد.^۳

از شاخص‌ترین شخصیت‌ها در هند که از صنعت چاپ برای رویارویی با نفوذ سیاسی-اجتماعی بریتانیا استفاده کرد،^۴ نول کشور^۵ (۱۳۱۲-۱۲۵۲ ق. ۱۸۹۵-۱۸۳۶ م.) بود. او چاپخانه - مطبعه - منشی نول کشور را، که چاپخانه‌ای دستی بود، در سال ۱۲۷۵

۱. نگاهی به تاریخ ادب فارسی در هند، صص ۵۸۹-۵۸۸.

۲. برخی فعالیت این چاپخانه را در کلکته نیز دانسته‌اند، برای اطلاع بیشتر رک. «تاریخچه چاپ کتاب‌های فارسی در شبه‌قاره هند»، ص ۲۶.

3. "The beginnings of Persian printing in India," p. 460;

«تاریخچه چاپ کتاب‌های فارسی در شبه‌قاره هند»، صص ۲۸-۲۵.

4. *Munshi Nawal Kishore (1836-1895) Mirror of Urdu Printing in British India*, pp. 227-228; جمشید نوروزی (۲۰۰۸)، «خدمات منشی نول کشور به تاریخ هند، ایران و اسلام»، مجله تحقیقات فارسی، به کوشش علاءالدین شاه، ص ۱۴۰.

5. Nawal Kishore

ق. ۱۸۵۹ م. ایجاد کرد. منشی نول کشور با استخدام افراد با سابقه در امر چاپ و گروهی از ادیبان، چاپ روزنامه/وده/اخبار^۱ را آغاز کرد و نخستین شمار آن در ۱۲۷۵ ق. ۲۶/ نوامبر ۱۸۵۸ م. در چهار صفحه منتشر شد که به مرور بر تعداد صفحات آن افزوده شد. شیوه انتخاب اخبار و انعکاس آن نقش مهمی در جلب مخاطبان داشت و در اندک زمانی در زمره نشریات پرمخاطب هند قرار گرفت.^۲ نول کشور برای تمرکز بر چاپ کتاب و کتاب‌های درسی، چاپ روزنامه/وده/اخبار را واگذار کرد. او مدتی بعد چاپخانه‌ای را از بریتانیا وارد کرد که این امر افزایش تعداد کتاب‌ها را به دنبال داشت. نخستین کتاب‌هایی که در چاپخانه نول کشور چاپ و منتشر شدند کتاب‌های درسی به زبان فارسی بودند. به مرور نول کشور در صدد گردآوری نسخه‌های خطی کمیاب و ارزشمند برآمد و چاپ نسخه‌های خطی ادبی، علمی و تاریخی هم آغاز شد. از جمله این آثار می‌توان این موارد را نام برد: *توزک جهانگیری نورالدین جهانگیر*، *حبیب السیر خواندمیر*، *طبقات ناصری*، *منهاج سراج جوزجانی*، *اکبرنامه ابوافضل علامی*، *منتخب التواریخ بداونی و وقائع نعمت خان عالی* که نخستین بار در چاپخانه نول کشور چاپ شدند. نسخه‌های ارزشمند از متون ادبی و دیوان اشعار ادیبان و شاعران فارسی‌زبان از جمله *شاهنامه فردوسی*، *گلستان سعدی* و *دیوان حافظ* گردآوری شد و به تشویق نول کشور تصحیح این متون نیز آغاز شد.^۳ این امر احیای مجدد زبان فارسی در شبه‌قاره هند را به دنبال داشت. بخش دیگری از فعالیت نول کشور به ترجمه برخی آثار فارسی، عربی و سانسکریت به اردو اختصاص داشت.^۴ وی علاوه بر متون ادبی و تاریخی به زبان فارسی، کتاب‌هایی نیز به زبان اردو،

۱. واژه اخبار در زبان اردو به معنای روزنامه است.

۲. خان محمد عامر (۱۳۹۴)، «منشی نول کشور و روزنامه‌نگاری»، منشی نول کشور خادم نشر فارسی، تهران، صص ۳۹-۴۰.

۳. صدیقه سلطانی فر، (۱۳۹۴)، «منشی نول کشور: احیاگر کتب فارسی»، منشی نول کشور خادم نشر فارسی، تهران، صص ۴۹-۵۰.

۴. محمد اسلم خان، (۱۳۹۴)، «سهام منشی نول کشور در گسترش زبان و ادبیات فارسی»، منشی نول کشور خادم نشر فارسی، تهران، ص ۹۹.

صنعت چاپ در شبه قاره هند: رسانه تقابل و تعامل فرهنگی متقابل بریتانیا و جامعه هند ۱۴۳

عربی، هندی، تیلگو، تامیلی و انگلیسی منتشر کرد. بخشی از فعالیت نول کشور به چاپ متون ادیان و مذاهب مختلف اختصاص داشت. چاپ متون مذهبی آیین هندو و متون مذهبی شیعیان همچون *زاد المعاد*، *زاد الصالحین* و *مرثیه‌های میرانیس* از آن جمله است. گذشته از فعالیت وی در چاپ و نشر روزنامه و کتاب، او با روشی خاص، نقش مهمی در افزایش تعداد چاپخانه‌های شخصی ایفا کرد. روش او چنین بود که دستگاه چاپ دستی را در اختیار متصدیان کارآموده قرار می‌داد تا در خانه خود سفارش‌های چاپخانه را چاپ کنند. در مقابل نیز نیمی از دستمزد چاپ روزانه را به متصدی پرداخت می‌کرد و نیم دیگر آن را به عنوان قسمتی از هزینه خرید دستگاه چاپ نگاه می‌داشت. بدین ترتیب، هر متصدی چاپ به تدریج صاحب دستگاه چاپ می‌شد. بدین شیوه بیش از ۳۰۰ دستگاه چاپ و متصدیان آن‌ها در لکنهو مشغول به کار شدند. این امر در حالی بود که شعبه‌های چاپخانه نول کشور در کلکته، دهلی، الله آباد، کانپور و آجمیر ایجاد شد.^۱ پس از درگذشت نول کشور فعالیت چاپخانه‌هایی که در ایجاد آنها نقش داشت تا حدود نیمه قرن بیستم میلادی ادامه یافت.^۲

از دیگر فعالیت‌ها در استفاده از صنعت چاپ در شبه‌قاره هند که در انتشار کتاب‌های عربی در حوزه تاریخ، علم رجال و حدیث و ریاضی نقش داشت، می‌توان به تلاش سید حسین بلگرامی، مولانا عبدالقیوم و مولانا انوارالله خان در حیدرآباد دکن^۳ برای ایجاد

۱. «سهم منشی نول کشور در گسترش زبان و ادبیات فارسی»، صص ۹۹-۹۸؛ «خدمات منشی نول کشور

به تاریخ هند، ایران و اسلام»، ص ۱۴۰.

2. *Munshi Nawal Kishore (1836-1895) Mirror of Urdu Printing in British India*, p. 228; خان محمد عامر، (۱۳۹۴)، «منشی نول کشور، خادم بزرگ ادبیات فارسی»، در منشی نول کشور خادم نشر فارسی، تهران: ص ۳۴.

۳. مستندات تاریخی مبین این امر است که در آغاز قرن سیزدهم هجری/آغاز قرن نوزدهم میلادی دستگاه چاپ به دکن آورده شده است. این امر مقارن با زمان نیابت سلطنت لرد میتو در هند، به میرعلی اکبرخان آصف‌جاه سوم (میرسکندر جاه بهادر، ۱۲۴۴-۱۲۱۸ ق. / ۱۸۲۸-۱۸۰۳ م.) رخ داده است و گویا از این دستگاه استفاده نشده است. برای آگاهی بیشتر رک. *The Printing Press in India*, pp. 127-8.

دایرةالمعارف عثمانیه در سال ۱۳۰۶ ق. / ۱۸۸۸ م. اشاره کرد.^۱ به مرور چاپخانه‌های دیگری نیز در حیدرآباد ایجاد شد، از جمله دارالطبع جامعه عثمانیه، دارالطبع سرکار عالی، مطبع شمسی و مطبع حیدری. انتشار آثاری چون ترجمه آیین اکبری (۱۳۵۷ ق.)، ترجمه تاریخ فیروزشاهی (۱۳۵۷ ق.)، ترجمه مآثر عالمگیری (۱۳۵۱ ق.) و ترجمه تاریخ فرشته (۱۳۴۵-۱۳۵۰ ق.) و نیز انتشار جریده عالمیه سرکار عالی به عنوان نخستین روزنامه فارسی در حیدرآباد توسط میرزا زین‌العابدین شیرازی^۲ حاصل فعالیت این دوره از چاپخانه‌های این منطقه است.

در بازخوانی نقش شخصیت‌های شبه‌قاره در ارتقای سطح کیفی انتشارات چاپخانه‌ها، نقش پژوهشگران و مترجمان بومی این آثار را نمی‌توان نادیده گرفت، افرادی چون پراسانا کومار تاکور،^۳ دورکاناث تاگور،^۴ سهیبکلاندرا داس،^۵ راسامی داتتا^۶ و رام کمال سین،^۷ که از حدود ۱۲۴۵ ق. / ۱۸۲۹ م. به عضویت انجمن آسیایی درآمدند، برخی هندیانی که به عنوان مترجم و منشی با کالج فورت ویلیام همکاری کردند، از جمله میرامان، میر شیرعلی افسوس، سید حیدر بخش حیدری، بابورام، لالوجی لال، میربهادر علی حسینی رئیس منشیان کالج فورت ویلیام، همگی در چاپ و انتشار میراث مکتوب ادبی و فرهنگی شبه‌قاره نقش داشتند.

نتیجه‌گیری

ورود صنعت چاپ به شبه‌قاره هند با ورود اروپایی‌ها و شروع فعالیت‌های استعماری آن‌ها همزمان بود. از این رو، صنعت چاپ در آغاز به رسانه‌ای برای بیان دیدگاه‌ها و اهداف پرتغالی‌ها، هلندی‌ها و فرانسوی‌ها تبدیل شد. ورود کمپانی هند شرقی بریتانیا به عرصه

۱. مختار احمد الندوی، (۱۹۹۶)، «تاریخ الطباعة العربیة فی شبه القارة الهندیة»، ندوة تاریخ الطباعة العربیة

حتی انتهای القرن التاسع عشر، ابوظبی: منشورات المجمع الثقافی، ص ۱۴۹.

۲. تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دیگر پارسی‌نویسان، ص ۸۶.

3. Prasanna Kumar Thakur

4. Dwarkanath Tagore

5. Shibclandra Das

6. Rasamoy Datta

7. Ram Kamal Sen

صنعت چاپ در شبه قاره هند: رسانه تقابل و تعامل فرهنگی متقابل بریتانیا و جامعه هند ۱۴۵

اقتصادی، سیاسی و اجتماعی هند مرحله دیگری از کاربرد صنعت چاپ را در این سرزمین به دنبال داشت و این بار صنعت چاپ نه تنها به عنوان رسانه اطلاع‌رسانی، بلکه به عنوان ابزاری برای کسب دانش کارگزاران کمپانی هند شرقی بریتانیا از میراث معنوی، فرهنگی، ادبی و سیاسی شبه‌قاره هند به کار گرفته شد. نیاز کمپانی هند شرقی به آشنایی با مجموعه پیچیده‌ای از اقوام، فرهنگ‌ها، پیشینه‌ها، سنت‌ها و رویکردهای اجتماعی و فرهنگی شبه‌قاره، توجه آنها را به بازخوانی این میراث مکتوب جلب کرد. ضرورت سرعت بخشیدن به کسب این دانش اهمیت استفاده از صنعت چاپ را دو چندان کرد. بدین ترتیب، ضرورتی سیاسی شروع یک حرکت بنیادین فرهنگی و اجتماعی را به دنبال داشت که به بازخوانی، چاپ، انتشار و احیای بخش درخور توجهی از آثار ادبی، تاریخی و مذهبی هند به زبان‌های فارسی، اردو، عربی و دیگر زبان‌های بومی شبه‌قاره منجر شد. اما آن هنگام که با چاپ و انتشار این آثار دانش کارگزاران کمپانی هند شرقی بریتانیا از شرایط فرهنگی و اجتماعی هند کامل شد و همزمان نیز قدرت بریتانیا در شبه‌قاره تثبیت شد، به تدریج نقش صنعت چاپ نیز به عنوان رسانه‌ای اطلاع‌رسان برای کارگزاران بریتانیا کمرنگ شد. در مقابل، با تثبیت قدرت کمپانی هند شرقی بریتانیا در شبه‌قاره هند و تزلزل و فروپاشی حکومت‌های محلی، که روزگاری حامی فرهنگ و زبان مردم این سرزمین بودند، این بار روشنفکران جامعه آسیب‌دیده هند از صنعت چاپ به عنوان رسانه‌ای برای حفظ میراث معنوی و فرهنگی استفاده کردند و با ایجاد چاپخانه‌ها و انتشار متون ادبی، فرهنگی و مذهبی و روزنامه‌ها از این رسانه برای اطلاع‌رسانی، آموزش و تنویر افکار عمومی سود جستند. حاصل این حرکت آشنایی بخش درخور توجهی از جامعه با سواد و حتی بی‌سواد هند با مطالب سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بود و اینان به طور مستقیم یا غیرمستقیم از حاصل کار چاپخانه‌ها در شهرهای مختلف بهره‌مند می‌شدند و به تدریج زمینه تقابل آشکار و نتیجه‌بخش جامعه هند با کمپانی هند شرقی بریتانیا فراهم شد. بدین ترتیب، صنعت چاپ به عنوان رسانه‌ای در تعامل و تقابل فرهنگی کمپانی هند شرقی بریتانیا و جامعه هند نقش انکارناپذیری ایفا کرد. این امری منحصر به فرد بود که در تاریخ صنعت چاپ رخ داد.

فهرست منابع و مآخذ

- اسلم خان، محمد، (۱۳۹۴)، «سهم منشی نول کشور در گسترش زبان و ادبیات فارسی»، منشی نول کشور خادم نشر فارسی، به کوشش مجید غلامی جلیسه، تهران: خانه کتاب.
- بروین، ناصرالدین، (۱۳۷۷)، *تاریخ روزنامه‌نگاری ایران* و دیگر پارسی‌نویسان، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- سلطانی‌فر، صدیقه، (۱۳۹۴)، «منشی نول کشور: احیاگر کتب فارسی»، در منشی نول کشور، خادم نشر فارسی، به کوشش مجید غلامی جلیسه، تهران: خانه کتاب.
- عامر، خان محمد، (۱۳۹۴)، «منشی نول کشور و روزنامه‌نگاری»، در منشی نول کشور خادم نشر فارسی، به کوشش مجید غلامی جلیسه، تهران: خانه کتاب.
- عامر، خان محمد، (۱۳۹۴)، «منشی نول کشور، خادم بزرگ ادبیات فارسی»، منشی نول کشور خادم نشر فارسی، به کوشش مجید غلامی جلیسه، تهران: خانه کتاب.
- عقیل، معین‌الدین، (۱۳۹۱)، «تاریخچه چاپ کتاب‌های فارسی در شبه‌قاره هند»، *آینه میراث*، س ۱۰، ضمیمه ش ۲۵، صص ۵۷-۱.
- الندوی، مختار احمد، (۱۹۹۶)، «تاریخ الطباعة العربیة فی شبه القارة الهندیة»، فی ندوة تاریخ الطباعة العربیة حتی انتهاء القرن التاسع عشر، ابوظبی: منشورات المجمع الثقافی.
- نوروزی، جمشید، (۲۰۰۸ م)، «خدمات منشی نول کشور به تاریخ هند، ایران و اسلام»، در: تحقیقات فارسی، به کوشش علاء‌الدین شاه، دهلی، صص ۱۷۰-۱۳۷.
- نوروزی، جمشید، و محمد عباسی، (۱۳۹۵)، «چاپ و چاپ‌خانه»، دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره، ج ۴، صص ۳۳۹-۳۳۱.
- هاردی، پی. (۱۳۶۹)، *مسلمانان هند و بریتانیا*، ترجمه حسن لاهوتی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

- Ahmad, Nazir, (1798), *A Scottish orientalist and his Works*, in libri, xxviii.
- Alam, Mahmood, (2010), "Persian Manuscripts in Bengal (The Hub of Indo-Persian Cultural Heritage)," *Journal of subcontinent Researches*, University of Sistan and Baluchestan, Vol. 2, No. 4, autumn.
- Ali Ahmad, (2006), *Sir Syed Ahmad Khan on Education*, Aligarh: Aligarh Muslim University Press.
- Cohn, Bernard S., (1996), *Colonialism and its forms of Knowledge: The British in India*, Princeton University Press, Princeton.
- Eaton, R. M., "Akbar-Nama," *Encyclopædia Iranica*, Vol. I, Fasc. 7, pp. 714-715; Available online at: <http://www.iranicaonline.org/articles/akbar-nama-the-official-history-of-the-reign-of-the-mughal-emperor-akbar-964-1015-1556-1605-including-a-statistical-gaze> (Accessed on Wednesday, August 10, 2016).
- Fenger, J. Ferd, (1863), *History of the Tranquebar Mission: Worked Out from the Original*

صنعت چاپ در شبه قاره هند: رسانه تقابل و تعامل فرهنگی متقابل بریتانیا و جامعه هند ۱۴۷

- Papers, Tranquebar: Evangelical Lutheran mission Press.
- Franklin, Michael J., "Jones, William", Encyclopaedia Iranica, Vol. XV, Fasc. 1, pp. 5-11, Available online at: <http://www.iranicaonline.org/articles/jones-sir-william> (Accessed on Wednesday, August 10, 2016).
 - Gladwin, Francis, (1801), The Persian Moonshee, 2nd Edition, Reprinted in London: Oriental Press.
 - Haider, Syed Jalaluddin, (1981), Munshi Nawal Kishore (1836-1895) Mirror of Urdu Printing in British India, in libri, xxxi.
 - Loloi, Parvin, "Gladwin, Francis", Encyclopaedia Iranica, Vol. XI, Fasc. 1, p. 9. Available online at: <http://www.iranicaonline.org/articles/gladwin-francis> (accessed in Wednesday, August 10, 2016).
 - Malleon, George B., (1885), The Decisive Battles of India from 1746 to 1819, London: W.H. Allen.
 - Mehta, Makrand, (1991), Indian Merchants and Entrepreneurs in Historical Perspective, Delhi: Academic Foundation.
 - More, J. B. P., (2004), Muslim Identity, print culture and the Dravidian Factor in Tamil Nadu, New Delhi: Orient Blackswan.
 - Murdoch, J., (1870), Catalogue of the Christian literature of India, Madras.
 - Naregal, Veena, (2001), Language Politics, Elites, and the Public Sphere, New Delhi: Orient Blackswan.
 - Natarajan, S., (1962), A history of the Press in India, New York: Asia Publishing House.
 - Ogborn, Miles, (2007), Indian Ink: script and print in the making of the English East India Company, Chicago: University of Chicago.
 - Jadavpur University in Collaboration with British Council and Indian Council for Cultural Relation, (2009), Printing and book production in Bengal at exhibition Rabindranath Tagore Center, Kolkata.
 - Priolkar, Anant Kakba, (1958), The Printing Press in India Its Beginnings and Early Development, Bombay.
 - Pritchett, Frances, (Retrieved 2007-02-19), "Selected publications of Fort William College" (PDF). Columbia University: Proceedings of the Asiatic Society of Bengal, January to December 1865, edited by general secretary, Calcutta 1866.
 - Roebuck, Thomas, (1819), The Annals of the College of Fort William from the Period It's Foundation on the 4 May 1800 to the Present Time, Calcutta.
 - Saksena, Ram Babu, (1990), A History of Urdu Literature, New Delhi & Madras.
 - Shaw, Graham, (1981), Printing in Calcutta to 1800 a Description and Checklist of Printing in Late 18th-Century Calcutta, London.
 - Shaw, Graham, (1989), "Matba'a," Encyclopaedia of Islam (EI²), Edited by C. E. Bothworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs and Ch. Pellat, Vol. VI, Fascicules 111-112 (Masrah-Mawlid), Leiden: E. J. Brill, pp. 804-6.
 - Stark, Ulrike, (2007), An Empire of Books: The Naval Kishore Press and the Diffusion of the Printed Word in Colonial India, New Delhi.
 - Story, C. A., (1933), "The Beginnings of Persian Printing in India", Oriental Studies in Honour of Cursetji Erachji Pavry, Edited by Jal Dastur Cursetji Pavry, London: Oxford University Press.
 - The Annual Biography and Obituary for the Year 1817-1837 (1837), Vol. XXI, London: Longmans.